

ІСТОРИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄДАТНОСТІ

HISTORICAL FORMATION OF THE INSTITUTION OF CIVIL CAPACITY

**Бервено С.М., д.ю.н., професор кафедри
цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародний гуманітарний університет**

Стаття присвячена історичному становленню інституту цивільної дієдатності в контексті еволюції цивільного права від античності до сучасної України з урахуванням закономірностей розвитку та перспектив адаптації до нових суспільних викликів.

Проаналізовано ключові етапи формування інституту дієдатності – від римського права з його становими обмеженнями та механізмами опіки до середньовічних канонічних і звичаєвих норм, що зберегли римські традиції. Акцентовано увагу на трансформації в Новий час через кодифікації XIX ст., які скасували станові привілеї та уніфікували вікові цензи. Особливо підкреслено гетерогенність регулювання на українських землях під впливом литовсько-польського, австрійського та імперського права, що збагатило національну правову традицію елементами емансипації та судового захисту.

Особливу увагу приділено радянському періоду, який запровадив гендерну та соціальну рівність, знизив вік повноліття до 18 років і створив інститут емансипації з 16 років. Розглянуто сучасне українське регулювання за Цивільним кодексом 2003 р. з тривірневою системою дієдатності, гнучкими механізмами емансипації та судового втручання, а також адаптацію до цифрових реалій у змінах 2016–2021 рр.

У центрі дослідження – еволюція критеріїв дієдатності: від патріархальних і станових до вікових, психофізичних і когнітивних. Розглянуто сучасні виклики – цифрові правочини – та історичні передумови їх вирішення. Виявлено нормативно-правові прогалини, зокрема недостатню інтеграцію історичного досвіду в сучасну практику та відсутність регулювання дієдатності в ШІ-контрактах.

На основі аналізу історичних джерел, кодифікацій та сучасного законодавства України стаття обґрунтовує необхідність переосмислення традиційних критеріїв дієдатності. Наголошено на важливості міждисциплінарного підходу, гармонізації вікових, розвитку цифрової автономії та посилення судового захисту вразливих груп.

Стаття робить висновок про те, що системне вивчення історичного становлення цивільної дієдатності є основою для модернізації інституту, забезпечення балансу між автономією волі та захистом суспільних інтересів, а також адаптації правової системи до викликів XXI століття – цифрової трансформації, глобалізації та біотехнологій.

Ключові слова: цивільна дієдатність, правосуб'єктність, емансипація, опіка, історичне становлення, римське право, Цивільний кодекс України, цифрові правочини, цивільне законодавство.

The article is devoted to the historical formation of the institution of civil capacity in the context of the evolution of civil law from antiquity to modern Ukraine, taking into account the patterns of development and prospects for adaptation to new societal challenges.

The key stages of the formation of the institution of capacity are analyzed – from Roman law with its class restrictions and guardianship mechanisms to medieval canonical and customary norms that preserved Roman traditions. Emphasis is placed on the transformation in the Modern era through 19th-century codifications, which abolished class privileges and unified age thresholds. Particular attention is drawn to the heterogeneity of regulation in Ukrainian lands under the influence of Lithuanian-Polish, Austrian, and imperial law, which enriched the national legal tradition with elements of emancipation and judicial protection.

Special attention is given to the Soviet period, which introduced gender and social equality, lowered the age of majority to 18 years, and established the institution of emancipation from 16 years. The modern Ukrainian regulation under the Civil Code of 2003 is examined, featuring a three-tier system of capacity, flexible emancipation mechanisms and judicial intervention, as well as adaptation to digital realities in the amendments of 2016–2021.

At the center of the study is the evolution of capacity criteria: from patriarchal and class-based to age-related, psychophysical, and cognitive. Contemporary challenges – digital transactions – and their historical prerequisites for resolution are considered. Legal and regulatory gaps are identified, particularly the insufficient integration of historical experience into modern practice and the absence of regulation of capacity in AI contracts.

Based on the analysis of historical sources, codifications, and current Ukrainian legislation, the article substantiates the need to rethink traditional capacity criteria. Emphasis is placed on the importance of an interdisciplinary approach, harmonization of age thresholds, development of digital autonomy, and strengthening judicial protection of vulnerable groups.

The article concludes that systematic study of the historical formation of civil capacity serves as the foundation for modernizing the institution, ensuring a balance between autonomy of will and protection of public interests, and adapting the legal system to the challenges of the 21st century – digital transformation, globalization, and biotechnology.

Key words: civil capacity, legal personality, emancipation, guardianship, historical formation, Roman law, Civil Code of Ukraine, digital transactions, civil legislation.

Інститут цивільної дієдатності є ключовим елементом правосуб'єктності фізичної особи, що визначає її здатність самостійно набувати суб'єктивні цивільні права та виконувати обов'язки. Історичний розвиток цього інституту відображає еволюцію суспільно-правових відносин, трансформацію принципів рівності, автономії волі та захисту вразливих верств населення. Однак, незважаючи на тривалу традицію регулювання, проблема історичного становлення цивільної дієдатності залишається недостатньо систематизованою в українській правовій науці, особливо з урахуванням національного контексту.

По-перше, сучасні дослідження переважно зосереджуються на діючому законодавстві, ігноруючи генезис інституту від римського права до радянського періоду та пострадянських трансформацій. Це призводить до фрагментарного розуміння сучасних норм, які є продуктом багатовікової еволюції.

По-друге, відсутній комплексний порівняльно-історичний аналіз впливу різних правових систем (римської, середньовічної, континентальної, радянської) на формування українського регулювання дієдатності. Зокрема, не повною мірою досліджено роль Литовських статутів, магдебурзького права та австрійського ABGB у правовій традиції українських земель.

По-третє, сучасні виклики цифрової трансформації ставлять під сумнів адекватність традиційних вікових та психологічних критеріїв дієдатності, однак їх історичні передумови не аналізуються, що ускладнює прогнозування подальшого розвитку інституту.

Таким чином, актуальною є наукова проблема системного дослідження історичного становлення інституту цивільної дієдатності в Україні як основи для вдосконалення сучасного правового регулювання та адаптації до нових суспільних реалій.

Метою даної роботи є аналіз етапів історичного становлення інституту цивільної дієздатності, виявлення ключових закономірностей його еволюції в українському правовому контексті та окреслення перспективних напрямів удосконалення сучасного регулювання з урахуванням нових суспільних викликів.

Є. Харитонов, О. Дзера, Є. Мічурін та ін. досліджували різні аспекти цивільної правосуб'єктності та дієздатності. У науковому дискурсі охоплюються питання вікових цензів, обсягу дієздатності неповнолітніх, судового обмеження дієздатності, зокрема в контексті захисту прав вразливих груп. Однак недостатньо дослідженим залишається взаємозв'язок між історичними моделями регулювання дієздатності (від римського права до радянського періоду) та сучасними трансформаціями інституту під впливом цифрових технологій.

Інститут цивільної дієздатності є одним із фундаментальних елементів цивільного права, що визначає здатність фізичної особи самостійно набувати права та нести обов'язки. Його еволюція відображає зміни в суспільних відносинах, економічному ладі та правовій свідомості.

Від античних часів до сучасності цивільна дієздатність пройшла шлях від жорстких станових обмежень до універсального принципу рівності та автономії волі з акцентом на захист вразливих груп. У цій статті розглянуто ключові етапи історичного становлення інституту цивільної дієздатності: від римського права через середньовіччя та Новий час до радянського періоду й сучасної України, з урахуванням закономірностей еволюції та перспектив удосконалення.

Римське приватне право стало колискою інституту, заклавши концептуальні основи через розмежування правоздатності та дієздатності. У класичному римському праві розрізняли *caput* (правовий статус особи), що включав три елементи: *libertas* (свобода), *civitas* (громадянство) та *familia* (сімейний стан). Дієздатність (*sapientia*) залежала від цих статусів і слугувала базою для механізмів опіки та кураторства. Повна дієздатність належала лише *pater familias* – главі сім'ї, вільному римському громадянину чоловічої статі, який досяг *pubertas* (14 років для хлопців, 12 для дівчат). Жінки (*mulieres*) перебували під опікою (*tutela mulierum*) навіть у зрілому віці; неповнолітні (*impuberes*) – під опікою (*tutela impuberum*); раби (*servi*) не мали дієздатності взагалі. Спеціальні випадки: *filius familias* (син під владою батька) мав обмежену дієздатність у майнових відносинах (*peculium*). У преторському праві та імператорському законодавстві (зокрема, за Юстиніана) з'явилися інститути *curatela* для душевнохворих (*furiosus*) та марнотратників (*prodigus*). Корпус юстиніанівського права (*Corpus iuris civilis*, VI ст.) систематизував ці норми, заклавши основу для континентального права [1].

У середньовіччі римське право зазнало фрагментації, але збереглося в канонічному, звичаєвому та торговельному праві. Канонічне право ввело віковий ценз повної дієздатності – 14 років для чоловіків, 12 для жінок (відповідно до римської традиції). Шлюб вважався емансипацією. Душевнохворі (*insani*) втрачали дієздатність, але церква захищала їх майно через опікунів. У феодальних системах дієздатність залежала від станової приналежності [2, р. 32]. Селяни (*villani*) мали обмежену дієздатність у земельних відносинах. Міське право (магдебурзьке, любецьке) розширювало дієздатність ремісників і купців, створюючи передумови для економічної автономії міського населення. Купецькі гільдії визнавали дієздатність за фактом ведення торгівлі, незалежно від віку чи статі (*lex mercatoria*) [3]. У цей період формується ідея опіки (*guardianship*) як захисту інтересів неповнолітніх і недієздатних.

Просвітництво та буржуазні революції радикально змінили підходи до дієздатності. *Code Civil* 1804 р. Фран-

ція встановив повну дієздатність з 21 року. Неповнолітні перебували під батьківською владою (*puissance paternelle*). Жінки мали обмежену дієздатність у шлюбі. Вперше чітко розмежовано *incapacité d'exercice* (обмеження дієздатності) та *incapacité de jouissance* (неможливість мати права) [4]. *BGB* 1900 р. Німеччина визначило повну дієздатність з 21 року. Введено *Geschäftsunfähigkeit* (недієздатність) для малолітніх до 7 років і душевнохворих. Обмежена дієздатність (*beschränkte Geschäftsfähigkeit*) – 7–21 рік [5]. Австрійське *ABGB* 1811 р. передбачало повну дієздатність з 24 років, але з можливістю емансипації через шлюб [6]. У XIX ст. скасовано станові обмеження, введено судовий порядок обмеження дієздатності марнотратників і душевнохворих.

Території України входили до складу різних держав, тому правове регулювання було гетерогенним. На Лівобережжі (Російська імперія) за Зводу законів Російської імперії 1832 р. повна дієздатність наставала з 21 року. Неповнолітні перебували під опікою. Жінки мали обмежену дієздатність. На Правобережжі зберігалось литовсько-польське право (Литовський статут 1588 р. – повна дієздатність з 18 років для чоловіків, шлюб емансипує). У Галичині (Австро-Угорщина) *ABGB* – повна дієздатність з 24 років [6]. Магдебурзьке право у містах: купці набували дієздатність за фактом вступу до цеху. У цей період з'являються перші ідеї гендерної рівності (рух за права жінок у Галичині) [7].

Радянське право відкинуло буржуазні конструкції, але зберегло інститут дієздатності. Декрети 1917–1918 рр.: скасовано станові та гендерні обмеження. Повна дієздатність – з 18 років. ЦК РРФСР 1922 р.: вперше в історії – рівна дієздатність чоловіків і жінок. Малолітні до 14 років – недієздатні, 14–18 – обмежена дієздатність. Основи цивільного законодавства 1961 р. та ЦК УРСР 1963 р.: повна дієздатність – з 18 років; емансипація – з 16 років за рішенням органів опіки (працевлаштування, шлюб); обмеження дієздатності – лише судом (зловживання алкоголем, наркотиками) [8]. Пізні зміни (1980-ті): введено інститут піклування для осіб із психічними розладами, які не усвідомлюють своїх дій.

ЦК України 2003 р. визначає: повна дієздатність – з 18 років (ст. 34); малолітні (до 14 років) – недієздатні, діють через батьків (ст. 31); неповнолітні (14–18 років) – обмежена дієздатність, самостійні у дрібних побутових правочинах (ст. 32); емансипація – з 16 років (працевлаштування, підприємництво, шлюб – ст. 35); обмеження дієздатності – судом (зловживання алкоголем, наркотиками, азартними іграми – ст. 36); визнання недієздатним – судом за психічним розладом (ст. 39) [9]. Зміни 2010–2020-х рр.: Закон № 1403-VIII (2016) – розширено права неповнолітніх у цифрових правочинах [10]; Постанова ВС № 5 (2021) – уточнено критерії обмеження дієздатності (матеріальна шкода сім'ї) [11]; вплив цифрової трансформації: дискусії щодо дієздатності в ШП-контрактах. Наприклад, Є. О. Мічурін підкреслює, що Цивільний кодекс України встановлює, що об'єкти цивільних прав можуть існувати як у матеріальній формі, так і в цифровому середовищі. Це визначає специфіку їх форми, а також особливості набуття, реалізації та припинення цивільних прав і обов'язків, пов'язаних із такими об'єктами [12, с. 71].

Історичне становлення інституту цивільної дієздатності є багатовіковим процесом, що відображає поступовий перехід від станово-обмеженої, патріархальної моделі до універсальної, віково-обґрунтованої системи, орієнтованої на принципи рівності, автономії волі та захисту вразливих груп. Проведене дослідження дозволяє зробити такі узагальнення та висновки.

По-перше, римське право заклало концептуальні основи інституту дієздатності, ввівши розмежування між правоздатністю та дієздатністю, а також механізми опіки й кураторства для осіб з обмеженими можливостями. Сис-

тематизація цих норм у *Corpus iuris civilis* стала базою для подальшого розвитку континентального права, зокрема в частині вікових цензів, гендерних обмежень та захисту майнових інтересів недієздатних.

По-друге, середньовічне європейське право, попри фрагментацію, зберегло та розвинуло римські традиції через канонічне, звичаєве та торговельне регулювання. Особливе значення мало міське (магдебурзьке) право, яке на українських землях розширювало дієздатність ремісників і купців, створюючи передумови для економічної автономії міського населення.

По-третє, кодифікації Нового часу (*Code Civil* 1804 р., *BGB* 1900 р., *ABGB* 1811 р.) радикально трансформували інститут, скасувавши станові привілеї, уніфікувавши вікові цензи (переважно 21 рік) та запровадивши судовий порядок обмеження дієздатності. Цей етап став перехідним до сучасної моделі, де дієздатність перестала залежати від соціального статусу, а почала визначатися психофізичними та віковими критеріями.

По-четверте, в українському правовому просторі XIX – початку XX ст. співіснували різні моделі: литовсько-польська (Литовський статут), австрійська (*ABGB*), імперська (Звід законів). Це створило гетерогенність регулювання,

але водночас збагатило національну правову традицію елементами емансипації через шлюб, економічної самостійності та судового захисту.

По-п'яте, радянське право здійснило революційний прорив, установивши повну гендерну та соціальну рівність у дієздатності, знизивши вік повноліття до 18 років і запровадивши інститут емансипації з 16 років. Водночас збережено жорсткий судовий контроль за обмеженням дієздатності, що стало основою для сучасного українського регулювання.

По-шосте, Цивільний кодекс України 2003 р. увібрав найкращі традиції континентального та радянського права, створивши трирівневу систему дієздатності (малолітні, неповнолітні, повнолітні), гнучкий механізм емансипації та чіткі підстави для судового втручання. Подальші зміни (2016, 2021 рр.) свідчать про адаптацію інституту до цифрових і соціальних реалій.

Нарешті, сучасні виклики – цифрові правочини, штучний інтелект – вимагають переосмислення традиційних критеріїв дієздатності. Історичний досвід свідчить, що інститут здатен до еволюції: від опіки над жінками та дітьми – до захисту цифрової автономії неповнолітніх і осіб із когнітивними порушеннями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Орленко В. І. Історія держави і права зарубіжних країн. 3-є вид. стереотип. К.: Вид. Паливода А. В., 2008. 244 с. URL: <http://pravolib.pp.ua/712-kodifikatsiya-yustiniana-16622.html>.
2. Law and language in the Middle Ages / Edited by J. Benham, M. McHaffie, H. Vogt. Leiden: Brill, 2018. 308 p.
3. A Cultural History of Law in the Middle Ages. New York: Bloomsbury, 2016. URL: <https://dokumen.pub/a-cultural-history-of-law-in-the-middle-ages-1474212530-9781474212533.html>.
4. Code Civil des Français. Paris, 1804. URL: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/Code%20Civil%201804%20FR.pdf>.
5. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) vom 18. August 1896. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>.
6. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) vom 1. Juni 1811. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>.
7. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса: Юридична література, 2000. 260 с.
8. Цивільний кодекс Української РСР: затв. Законом УРСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання відносин у сфері захисту прав споживачів: Закон України від 03.06.2016 № 1403-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 29. Ст. 535.
11. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: постанова Пленуму Верховного Суду від 12.06.2009 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0005700-09>.
12. Мічурін Є. О. Цифрова річ: природа, сутність, особливості. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 трав. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. правових наук України ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 71-77.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025